

В.М. Щербатюк

Київський національний університет внутрішніх справ, м. Київ, Україна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ПІД ПРОВОДОМ НЕСТОРА МАХНА В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті на основі праць сучасних вітчизняних дослідників із залученням архівних документів розкрито стан дослідження повстанського руху на чолі з Нестором Махном, проаналізовано висвітлення постаті отамана, розкрито ступінь дослідження окремих військових операцій махновців. Доведено, що дослідження махновського повстанського руху якісно зростає, однак ще залишається недостатньо вивченою проблемою в українській історіографії.

Накопичення знань і поступовий відхід від ідеологічних стереотипів, що було характерним 1985 – 1991 рр., після проголошення 1991 р. України незалежною державою, стало фундаментом процесу відтворення власної об'єктивної історії. Великий інтерес був проявлений й до історії Української революції 1917 – 1921 рр., адже її ґрунтовне дослідження сприяло переосмисленню ряду аспектів історії України ХХ ст., обґрунтувало закономірність відродження України як самостійної незалежної держави. Проте не всі питання даної теми рівномірно і достатньо висвітлено. Окремі з них, хоч і потрапили під пильну увагу дослідників, ще залишаються до кінця не розкритими. До таких належить селянський повстанський рух, висвітлення якого в радянський час мало спотворений характер, адже тогочасна пануюча радянська ідеологія не могла дозволити показати дійсну суть і причини українського селянського повстанського руху 1917 – 1920-х років, бо це неминуче розкрило б злочинні методи більшовиків щодо впровадження своєї влади, зокрема в українському селі. Дослідження селянського повстанського руху є актуальним у незалежній Україні, адже він тісно пов'язаний з аграрним питанням, яке, на наш погляд, не вирішене до кінця й сьогодні.

Доступ до таємних в радянський час документів нині максимально сприяє дослідженню селянського повстанського руху доби Української революції 1917 – 1921 рр. **Мета даного дослідження** – здійснити ґрунтовний історіографічний аналіз повстанського руху під проводом Нестора Махна, висвітлити стан його розробки в сучасній вітчизняній історіографії, що є одним із кроків до повноцінного розуміння історії повстанства тих років.

Для досягнення поставленої мети автор ставить наступні **завдання**: розкрити стан наукової розробки махновського руху в українській сучасній історіографії; проаналізувати висвітлення вітчизняними науковцями постаті Нестора Махна та махновського руху; показати ступінь дослідження окремих військових операцій та рейдів махновців; висвітлити історіографічний аналіз періодизації махновського руху тощо.

Починаючи з 1991 р. з'явилась значна кількість досліджень, присвячених окремим напрямкам та аспектам селянського повстанського руху, його розвитку в певні періоди революції. У низці спеціальних праць В. Верстюка [1], [2], В. Солдатенка [3-5], О. Ганжі [6], Т. Мармазової [7], Л. Новікової [8], М. Гончара [9], інших дослідників та в окремих розділах їх наукових робіт автори торкалися питання історіографії селянського повстанського руху. Однак комплексна праця з історіографії селянського повстанського руху доби Української революції 1917 – 1921 рр. відсутня.

Вже на початку 1990-х років в умовах розпаду СРСР, ліквідації політичної та ідеологічної монополії Комуністичної партії, серйозних змін у суспільному розвитку країни відбувалося дослідження історії махновського руху. Не дивно, що найперше дослідники звернули увагу саме на махновський рух, до постаті Нестора Івановича Махна – одного з найвідоміших селянських отаманів України. Ще й нині вчені намагаються зрозуміти ті шляхи, за допомогою яких Н. Махно спробував знайти для українського селянства свій шлях у революції, зрештою, власний національний розвиток. Вчені задаються питанням: хто ж він насправді – Нестор Махно? Мабуть, до кінця однозначної відповіді бути не може. Настільки це була колоритна і суперечлива, складна і трагічна постать. Можемо лише переконливо запевнити, що це був революціонер, самовідданий своїй справі. Саме так він себе й називав [10, с. 349, с. 402].

На початку 1990-х років було видрукувано перші збірки документів та матеріалів з історії махновського руху [11], [12]. Слід відзначити книгу «Нестор Іванович Махно: Воспоминания, материалы и документы» [11]. Це перша в пострадянській Україні публікація спогадів, матеріалів, документів з історії селянського повстанського руху, зокрема махновського. Більшість матеріалів, які вміщені у книзі, раніше були недоступні не лише масовому читачу, а й історикам. Частина з них друкувалася в СРСР, здебільшого в 1920-х роках. Проте знайшли вони тоді своє місце на сторінках малотиражних історичних і військових журналів. Частина матеріалів збірника публікувалась за кордоном, інша частина – не була опублікована зовсім.

Привертає увагу те, що у виданні використані розповіді махновців про себе (спомини самого Н. Махна та його найближчих соратників – членів Військово-революційної ради повстанської армії А. Чубенка, В. Білаша, начальника контррозвідки Л. Голіка, щоденники дружини Нестора – Галини Кузьменко, матеріали анархістки І. Метт, яка особисто знала Н. Махна та ін.), документи, які вийшли із махновського табору (накази, телеграми та ін.), документи радянських органів (доповідні записки, звіти та ін.), резолюції повстанських з'їздів, текст військово-політичного договору махновців з радянською владою тощо.

Важливими для історичної науки та українського суспільства були опубліковані в книзі документи махновців, що їх виявив у архівах упорядник видання В. Верстюк, адже вони зразу ж спростували нав'язане у радянський час враження про махновську армію як про бандитів та грабіжників і переконували, що це військо було організоване на зразок регулярних частин, демонструвало високу боєздатність.

Інша збірка «Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии» [12] складена переважно на базі місцевих документів працівниками Державного архіву Дніпропетровської області (звіти і накази повітових і волосних ревкомів та рад, матеріали місцевої преси тощо). Проте зустрічаються й окремі документи центральних радянських органів влади та командирів Червоної армії, штабів, інших структур військових частин (інструкції РНК України; накази, рапорти командирів Червоної армії та начальників особливих відділів, армійські розвідувальні звіти, рішення Військових нарад тощо). Особлива увага в збірці зосереджена на махновських джерелах, до складу яких входять листівки, військові документи та екземпляри махновської та іншої періодики, що збереглися. Так, наприклад, наказ Н. Махна щодо обов'язків повстанців та завдань повстансько-партизанського руху переконливо доводить про намагання дотримуватись в армії строгої дисципліни: «каждый Повстанец обязан помнить и следить за тем, что среди нас нет и не может быть места лицам, стремящимся за спиной революционного повстанства к личной наживе, к разбою, к разгрому мирного трудящего населения евреев; Всякие самочинные реквизиции, а также замена лошадей и бричек без официальных бумаг от начальника снабжения воспрещается под страхом суровой ответственности...; Пьянство считается преступлением...; При переездах из одного места в другое каждый Повстанец должен быть в полной боевой готовности. Отношение к мирному населению в селе и по пути должно быть прежде всего товарищеское и вежливое...» [13, с. 19-21].

Проте, на думку окремих вчених, системного пошуку і публікації джерел з історії махновського руху в Україні сьогодні не відбувається. Тому певну обмеженість архівних документів компенсує мемуарна література [14, с. 8].

Процес дослідження штовхав українських істориків, опираючись на досвід попередників, до створення нової історіографії махновського повстанського руху на суто історико-гуманістичних позиціях, відмінних від старих – класових.

Велику цінність в плані переосмислення і аналізу махновського повстанського руху являє вступна стаття В. Верстюка до згадуваної вище книги «Махновщина: штрихи к истории движения», де махновський рух розглянуто в контексті загальноселянської боротьби. Автор переконує, що селянство шукало свій шлях в революції, а його протест проти насильств, спроб нав'язати зміни в усталену форму господарювання, свідчив про тверду позицію селянства щодо вільного економічно самостійного розвитку своїх господарств.

Важливо, що В. Верстюк виокремив тактику повстансько-партизанської війни, якої дотримувались махновці: а) рейдові походи на сотні кілометрів від основного місця дислокації; б) активна розвідка та удосконалення методів її ведення; в) нав'язування противникові нічного бою та раптовість нападу; г) нищівна шабельна атака; г) масований кулеметний вогонь; д) винайдення і використання у військових діях тачанки. Виокремлення даної тактики є важливим для цілісного розуміння селянського повстанського руху досліджуваної доби, специфіки військових дій, адже якщо не в цілому, то значною мірою її застосовували селянські загони у боротьбі з окупантами. Також на основі документів у статті прослідковано стосунки Н. Махна, в цілому махновців з більшовиками. У підсумку наведені загальні риси цих відносин: «...були складними, часто змінювались, в кінцевому підсумку вилились у кровопролитну військову боротьбу» [11, с. 9]. Такий короткий, але об'ємний висновок можна застосувати до всього селянського повстанського руху, зокрема до стосунків переважної більшості українського селянства з більшовиками в кінцевому варіанті. Це очевидно. Переконливим є твердження В. Верстюка, що Н. Махно (додамо – і його щирі соратники) були послідовними виразниками селянських інтересів [11, с. 9].

На сьогодні тема махновського руху досить активно розробляється в українській історіографії. Причину цього вдало підмітив А. Лисенко: «...унікальність самого явища, не традиційність форм і методів боротьби, масовість руху привернули до себе увагу дослідників» [15, с. 12]. Відомий вчений В. Солдатенко, характеризуючи стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження Української революції 1917 – 1921 рр., підкреслив, що у ряду авторів, які досліджують такий феномен, як махновщина, сформувався «оригінальний погляд на проблеми повстанської боротьби». Серед таких дослідників він назвав В. Верстюка та В. Волковинського [16, с. 78]. Дійсно, перш за все, привертають увагу їх праці, на основі яких дослідники захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: В. Верстюк – у 1992 р. [11], [17-19], [20, с. 97-134], [21, с. 61-96], [22, с. 102-173], В. Волковинський – у 1996 р. [23-39]. В історичній науці визнано, що наукова вартість їх досліджень визначається залученням до наукового обігу великого обсягу архівної інформації та новими підходами до проблеми.

Так, В. Верстюку належить одна із перших вдалих спроб спростувати укорінені в радянській історіографії стереотип махновського руху як контрреволюційного, а образ Н. Махна – як виключно негативний. Вчений у дисертаційній доповіді та в ряді праць віддав належне героїчній боротьбі махновців, здійснив переосмислення причин, які штовхали великі маси селянства на боротьбу. «Махновщина – це масовий повстанський рух селянства, – твердив дослідник, – який виник на Україні в період її окупації німецькими та австро-угорськими військами як реакція на жорстокий визиск села, непопулярну серед селян політику гетьмана Скоропадського» [2, с. 3]. «...Махновський повстан-

ський рух – це один з конкретних проявів революції і громадянської війни. Його об'єктивне відтворення можливе лише в контексті цих більш загальних явищ, поза якими воно втрачає реальні обриси. Безкомпромісна боротьба з білими, союзи з червоними свідчили про те, що махновське повстанство ототожнювало себе з революційним табором» [2, с. 47]. Вчений виділив два характерні явища у махновському русі, які були його стрижнем: боротьба селянства півдня України проти спроб реставрації поміщицького землеволодіння та різко негативна реакція того ж селянства на ліворадикальний «воєнно-комуністичний» експеримент більшовиків [17, с. 349]. Цю думку доповнив В. Волковинський, який стверджував, що побоювання, з одного боку, комуністичних перетворень на селі, а з іншого – реставрації поміщицького ладу, змушувало селян шукати місце між цими двома згубними для них альтернативами [39, с. 75]. Саме свавілля поміщиків разом із каральними акціями німецько-австрійських військ, на переконання Валерія Миколайовича Волковинського спровокували Н. Махна до першої військової акції у липні 1918 р. [24, с. 44]. Дещо інші міркування щодо початку виступу Н. Махна висловив Владислав Федорович Верстюк. Він відніс початок організованої боротьби до вересня 1918 р. [17, с. 37-40]. Однак вчені одностайно дійшли висновку, що збройні виступи на чолі з Н. Махном швидко набрали широкого розмаху, залучивши значні селянські маси. Згодом боротьба вилилася у затяжну повстансько-партизанську війну.

Постать Н. Махна ґрунтовно дослідив В. Волковинський. Його дослідження «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста», що друкувалося в «Українському історичному журналі» протягом 1989 – 1990 рр. [23] в повному обсязі вийшли у світ 1994 р. під назвою «Нестор Махно: легенди і реальність» [24]. До процесу дослідження життя і діяльності Н. Махна долучилися й інші дослідники [40-48], значна частина з яких репрезентує молодше покоління вчених.

У дисертаційній доповіді В. Волковинський відзначав, що серед головних діючих осіб революції та громадянської війни в Україні однією з найбільш яскравих і своєрідних є легендарний «батько Махно» [49, с. 1]. Досліджуючи особу Н. Махна в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні, дослідник підкреслив його популярність і повагу серед підлеглих, неординарність і суперечливість особистості. Так, Валерій Миколайович Волковський наголосив: «Очолюючи протягом 1917 – 1921 рр. селянські маси півдня України, він воював практично з усіма владами та режимами, які існували в той переломний час. Ведучи боротьбу проти військ Каледіна, Центральної Ради, Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля, Григор'єва, австро-німецьких та антантських інтервентів або самостійно, або на боці радянської влади, Махно сприяв перемозі більшовизму. В той же час своєю пропагандою, спробами загальмувати комуністичні перетворення тривалою боротьбою проти Червоної армії він грав на руку численним ворогам радянської влади». І тут же, відзначаючи особистісні його якості, В. Волковинський наголосив, що проти радянської влади боровся «по-лицарськи» – віч-на-віч – жодного разу не стаючи під прапори білогвардійських армій або інтервентських військ» [49, с. 1]. Автор вдало підмітив, що «...він [Н. Махно. – В.Щ.] не був зрозумілим жодній з політичних сил, які брали участь у громадянській війні в Україні практично з перших днів своєї революційної діяльності», і на підтвердження навів думку представників українських соціал-революціонерів, білогвардійців, радянської влади. З числа перших – член ЦК Петренко вважав, що політичних переконань у Махна взагалі не було. Білогвардійські генерали, віддаючи належне військовому талантові Махна, вбачали в ньому бандита-більшовика. Представники радянської влади в одних випадках робили з Махна стійкого революціонера і народного героя, а коли «батько» виступив проти політики «воєнного комунізму» і встановлення диктатури більшовицької партії, оголошували його «куркульським ватажком», карним злочинцем, анархістом тощо [49, с. 3, 4]. Співзвучними тут є слова відомого воєначальника Червоної армії М. Фрунзе, використані автором у дослі-

дженні: «Протягом усієї громадянської війни кожна сила, що намагалася бути нейтральною між пролетаріатом і буржуазією або одночасно ворожою й пролетаріату, й буржуазії, негайно скочувалася у той чи інший бік. Будь-яка активна опозиція радянській владі, якими б лівими гаслами вона не прикривалася, неодмінно перетворювалася на допомогу ворогам радянської влади. Типовим прикладом є Махно» [50, арк. 262].

Не могли збагнути Н. Махна й українські сили. Зокрема, В. Винниченко, характеризує селянський повстанський рух, згадував: «...Повстання виникали... на ґрунті безладної, імперіалістичної економічної політики російських комуністів. Селянство піднімалось... через те, що в його без компенсації, без ладу, насильствено відбиралися продукти його хазяйства й праці. Це було головною, ґрунтовною причиною невдоволення... цим невдоволенням користувалися національно-невдоволені елементи й являлись головними організаторами й керівниками повстанських загонів. ...І в залежності від тих чи інших складових елементів повстанських груп, а також від причин, що викликали їх до життя, та ще від керівників їх, стояла й їхня соціально-політична фізіономія. ...не маючи ніяких документальних даних про ту чи іншу групу, неможливо з певністю сказати нічого навіть про таку відому постать у повстанському рухові, як Махно. З оповідань одних він ідейний анархіст, свідомий українець з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорозького; з оповідань других – це просто – бандит, безпринципний, антиукраїнець» [51, с. 430-432].

Проаналізувавши різні думки щодо Н. Махна, В. Волковинський дійшов висновку, що революційно загартований Нестор Іванович зміг очолювати масовий революційний селянський рух півдня України впродовж усієї громадянської війни, бо був органічно зв'язаний із селянством, добре знав його настрої, потреби і прагнення у той складний час [49, с. 75]. Махновці ж в інтерпретації В. Волковинського об'єктивно постають представниками широких кіл українського селянства, яке тогочасні обставини штовхнули у вир кровопролитної збройної боротьби. Для них вона була єдиним шляхом до соціального, національного і політичного визволення.

В цьому контексті перегукуються думки В. Верстюка, який досліджував причини величезної популярності Н. Махна серед селянства: «“Батько” ніколи не виділяв себе з селянського середовища... Для селян він був простий, доступний і зрозумілий... уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії» [17, с. 352]. Разом з тим відзначимо, що дослідник, звертаючи увагу на активний виступ Махна проти політики «воєнного комунізму», зазначив, що «...махновці цілком лояльно ставилися до форми Радянської влади, виявляючи свою незгоду тільки з її трактуванням більшовиками. Для махновського селянства Ради були повнокровними і повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам...» [17, с. 351].

Підкреслимо, що популярність «батька Махна» серед українського селянства сприяла виникненню з часом навколо його особи розмаїття легенд, переказів, навіть міфів. Тому В. Верстюк справедливо зазначив, що завдання істориків «не примножувати ці сумнівні історії, а рішуче відділити реальність від вигадки, пояснити феномен Махна» [17, с. 352].

Владиславу Федоровичу Верстюку належить й детальний аналіз нетривалих союзів махновців з радянською владою, внеску повстанської армії у розгром А. Денікіна і П. Врангеля [17], [21, с. 61-96]. Зосередив свою увагу на боротьбі Н. Махна із військом А. Денікіна й В. Волковинський. Останній підкреслив, що авторитет «батька» серед селян ще з більшою силою виріс під час нашестя в Україну денікінців [35, с. 52]. Звісно, що з приходом армії А. Денікіна селян лякало повернення поміщиків, давалася взнаки й брутальна поведінка денікінців щодо місцевого населення. Тому селяни піднімалися на боротьбу. В. Волковинський зазначав: «...для об'єднання сил необхідний був вождь, яким і став батько Махно» [35, с. 52]. Однак, на наш погляд, варто застережити, що найбільшу популярність Н. Махно мав все ж у південних регіонах України та на Лівому

бережжі. У центрі та у північній частині українських земель селянство здебільшого підтримувало уряд УНР, що підтверджують і матеріали бюлетенів секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР [52].

В. Верстюк і В. Волковинський вдалися до деталізованого опису подій за участі військ Н. Махна у кримській кампанії 1920 р., здійснили ґрунтовний аналіз історіографії махновського руху. Сюди долучилися й інші дослідники: Г. Сургай [53], В. Король [54, с. 130-134], А. Ішин [55], Т. Мармазова [7].

Не можемо оминати поради В. Верстюка, які він дає, виходячи з конкретних прикладів. Так, дослідник говорить, що при дослідженні історії першого союзу Н. Махна з радянською владою варто залучати наукові праці 1920 – 1930-х років, коли радянська історична наука вже відчула всю силу ідеологічного пресу, проте ще зберігала розмаїття документального матеріалу [17, с. 7-8]. В. Волковинський довів, що в умовах врангелівського наступу Н. Махну не залишалось нічого іншого, як піти на черговий союз із радянською владою: угода була підписана 2 жовтня 1920 р. [35, с. 54].

А. Ішин, аналізуючи політико-економічне становище Кримського півострова, підкреслив, що Кримська група Повстанської армії Н. Махна (5 000 шабель, 16 гармат і 800 кулеметів), виділеної на підтримку Червоної армії в боротьбі з П. Врангелем, зіграла вагомий роль в розгромі білогвардійських сил П. Врангеля [55, с. 49].

Більш значиму участь махновців у розгромі військ П. Врангеля навів В. Король. Зокрема, він відвів їм ключову роль і зазначив, що коли з Турецького валу по наступаючих ворог відкрив шалений вогонь із 200 гармат і 400 кулеметів, то в Сиваш увійшло все ж більше 3 000 махновців, а після виходу в тил 15-ї та 52-ї стрілецьких дивізій разом з махновцями доля Криму була вирішена [54, с. 130-134].

Щодо іншої кількості махновців, що їх подає А. Ішин у боротьбі за Крим, йдеться у лекції Г. Сургаєв «Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності» з книги «Історія України: Курс лекцій» [53]. Автор зазначив, що Кримська група армії на чолі з Каретниковим, підпорядкована командуванню Червоної армії Південного фронту, налічувала 10 000 бійців. Дослідник підкреслив трагічну долю махновців у боротьбі з Врангелем. Він констатував факт, що після завершення штурму Перекопу за наказом Л. Троцького і М. Фрунзе переважну більшість махновців розстріляли як «ворогів революції». Із 1 500 кавалеристів врятувались тільки 250. Однак суперечливими є ототожнення Г. Сургаєв махновців із анархо-комуністами [53, с. 194], адже ми не можемо навіть ставити знак рівності між махновщиною та анархізмом. Скоріш за все, автору далися взнаки спроби перебільшення у трактуванні впливу анархізму на повстанський рух, що здійснювалися в науці в радянський час. Навіть у перші роки незалежності України, за оцінкою Т. Мармазової, зустрічаються підручники з історії України (авторка як приклад наводить підручник з історії України, виданий 1991 р. Тернопільським інститутом народного господарства) [56], які загалом відзначалися антиукраїнським характером, в тому числі деструктивним для української державності значенням селянських повстань [57, с. 89].

На наш погляд, Т. Мармазова здійснила вдалу спробу аналізу історіографії махновського руху. У дисертаційному дослідженні «Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918 – 1921 рр.)» авторка висвітлила стан наукової розробки проблеми, проаналізувала процес нагромадження наукових знань у сфері, яка стосується витоків повстанського руху в Україні на чолі з Н. Махном, тих чинників, які безпосередньо викликали широкомасштабну селянську боротьбу, а також закономірності та ступінь її політичної, ідеологічної і організаційної підготовленості. У роботі здійснено узагальнення оцінок ролі махновського руху у вітчизняній історії, звернуто увагу, що лише після 1991 р. з'являються найбільш об'єктивні дані щодо розмаху селянської боротьби і потенціалу махновської армії. Так, авторка, посилаючись на сучасні дослідження, наводить дані, що у 1919 р. у лавах повстанців було понад 65 тис. осіб, у тому

числі понад 10 тисяч кавалеристів, а в розпорядженні піхоти було 12 тисяч тачанок. Штаб армії охороняли 500 вершників. Тут же авторка доречно підкреслила, що махновці у 1919 р. контролювали територію, на якій проживало 1,7 млн осіб.

Т. Мармазова не оминула увагою досягнення В. Верстюка та В. Волковинського у вивченні махновського руху. Зокрема, вона підкреслила, що новим в історіографії махновського руху є оприлюднений В. Верстюком факт, згідно з яким у боях за Крим загинуло майже 6 тис. махновців; висвітлено зміст Старобільської угоди 2 жовтня 1920 р. між махновцями та радянської владою, спрямованої проти барона П. Врангеля. Т. Мармазова виділила встановлений В. Верстюком нищівний удар військ Махна по кінноті Барбовича, хоча раніше перемогу над цими білогвардійськими частинами приписували другій кінній армії.

Разом з тим дослідниця доходить висновку, що історіографічні оцінки значення руху під проводом Н. Махна є глибоко суперечливими й коливаються в діапазоні його тлумачення між «соціальним бандитизмом під анархічними гаслами», з одного боку, й загальнонародним буржуазно-демократичним – з іншого. Відтак інтегральна оцінка руху на основі ґрунтового осмислення його сутності на різних етапах фактично відсутня. Скоріш за все, авторка мала на увазі інтегровану оцінку, тобто загальну [58, с. 15]. Погодимось із запевненнями Т.І. Мармазової, що вивчення махновського руху ще далеко від завершення [58], а тому, на наш погляд, важливим є подальший науковий пошук, а також впровадження його напрямків, що їх визначає дослідниця. Маловивченими, на наш погляд, є відмінності розвитку махновського повстанського руху в окремих землях України. Незважаючи на появу окремих досліджень з історії махновщини в тому чи іншому регіоні [12], [41], [59], її регіональні особливості, спричинені як відмінностями в історичному розвитку окремих земель, так і специфікою ментальності українських селян, залишаються до кінця не дослідженими.

Привертає увагу інша праця Т. Мармазової «Періодизація та історичне значення махновського руху» [57], де авторка здійснила аналіз сучасної історичної літератури щодо проблем періодизації селянського руху під керівництвом Н. Махна. Зокрема, дослідниця характеризує спроби періодизацій махновського руху, запропоновані В. Верстюком, В. Волковинським, О. Тимощуком, В. Королем, В. Чопом. Так, періодизацію В. Верстюка, що складається із дев'яти етапів, Т. Мармазова називає ґрунтовною, а її особливістю вважає те, що «дослідник виділив етап боротьби окремих груп махновців проти радянської влади вже після втечі Н.І. Махна за кордон...», тобто з 28 серпня по кінець 1921 р. Щоправда, тут же зазначає, що авторові можна закинути у відмові використати єдиний критерій періодизації [57, с. 90]. Правда, у цій цитаті дещо дискусійним є вислів дослідниці щодо «втечі Н.І. Махна за кордон». Повною мірою він відповідає радянській історіографії стосовно діяльності отамана. Нині ряд дослідників обґрунтовано доводять, що то був вимушений, проте організований відхід [60-63]. Про це ми зупинимось нижче, коли йтиметься про останній рейд Н. Махна.

Дослідниця вступила в дискусію з О. Тимощуком щодо початку махновського руху в 1917 р. Така версія, на її думку, є досить сміливою і не мала аналогів ні в радянській, ні в західній історіографії. Однак, посилаючись на праці П. Аршинова та спомини Г. Кузьменко, доходить висновку про її недостатню обґрунтованість [57, с. 91]. Дійсно, якщо за критерій початку махновщини брати комплексне поєднання зростання активності руху та масової його підтримки селянством, то, скоріш за все, початки махновського руху слід шукати в період збройної протидії махновців німецько-австрійським військам, тобто приблизно з червня 1918 р. До речі, про зростання кількості повстанців під проводом Н. Махна та їх обширні військові акції щодо австро-німецьких військ влітку 1918 р. йдеться у праці В. Волковинського «Нестор Махно: легенди і реальність» [24].

Щодо хронологічних рамок махновського руху, що їх подає В. Король – з початку 1918 р. до серпня 1921 р., Т. Мармазова зазначила, що детальніша періодизація руху ускладнюється надто мінливим політичним курсом лідерів повстанців. А особливістю періодизації, запропонованої В. Чопом, вважає виділення ним в окремий період Гуляйпільської республіки 1917 – 1920 рр. [57, с. 91].

Оригінальністю дослідження та висновками щодо махновського руху є праці О. Тимощука, зокрема його дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Анархо-комуністические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 годов)» [64] та однойменна монографія [61]. Автор використав великий пласт документів та матеріалів, спеціальну літературу, часто протилежного ідейно-політичного спрямування, детально прослідкував бойову діяльність підпорядкованих Н. Махнові загонів, здійснив аналіз тактики ведення воєнних дій [61], [64]. Однак вважаємо сумнівним твердження О. Тимощука про ідейну спорідненість махновців і більшовиків, тим більше переконання про більшовизм махновців [61, с. 17]. Якби автор вдався до детального аналізу впливу аграрної політики більшовиків в українському селі на взаємини махновців і більшовиків (такого аналізу автор уник), то цього було б достатньо, аби розвіяти дані висновки. Тому є закономірним, що ряд сучасних авторів звернули увагу на необхідність більш доказових фактів та обґрунтування в роботах О. Тимощука на захист своїх переконань [65, с. 164], [66, с. 259].

Поширення в махновському русі анархістських ідей та впливу анархістів на повстанський рух торкається у науково виваженому, ґрунтовному дисертаційному дослідженні М. Боровик [67]. Автор зазначив: «Анархісти взяли активну участь в організації повстанського руху і досягли значного впливу на повстанський рух лівобережної України». Дослідник обґрунтовано довів, що політична програма махновського руху базувалась на визнанні пріоритетності місцевих самоврядних структур перед будь-якими центральними координуючими інститутами і дозволяла максимально повно задовольнити соціально-економічні інтереси українського селянства [68, с. 13]. Можемо говорити, що це було однією із важливих причин, що забезпечило анархістам широку підтримку. Однак слід відзначити, що анархізм як теоретичне вчення дещо відрізнявся від анархізму, що його сприймало українське селянство як такий. Так, наприклад, В. Верстюк наголошував, що селяни сприймали ідейне анархістське вчення там, «де мова йшла про неприйняття державної диктатури, чи правої поміщицької, чи ультралівої комуністичної». А щодо Н. Махна, то вчений зазначив, що у нього з ідейними анархістами неодноразово виникали конфлікти, які доходили до розриву. Махно сам любив підкреслювати, що в першу чергу він вважає себе революціонером, а вже потім анархістом [1, с. 9]. М. Боровик також у дослідженні робить застереження, що махновська програма в ході революції 1917 – 1921 рр. зазнавала суттєвих трансформацій, «основний зміст яких полягав у пошуку реалістичних шляхів практичної реалізації анархістського суспільного ідеалу, однак пошуки ці не дали позитивного результату» [68, с. 13]. Важливим є твердження М. Боровика про спроби наприкінці 1919 р. пов'язати анархізм з українським національно-визвольним рухом. Вважаємо, що цьому сприяли переплетення таких чинників, як активний розвиток анархізму на Лівобережжі після 1917 р., вперта збройна боротьба проти загарбників та зростання національної свідомості. Це було новою і не характерною ідеєю для українського анархізму. Таку ідею висловили в передовій статті органу губерньської Федерації анархістів-повстанців Полтавщини газети «Анархист-Повстанець» від 27 грудня 1919 р. під назвою «Самостійність України і анархісти». Автор матеріалу вбачав перспективним для українського народу боротьбу за встановлення самостійної Безвладної Трудової Федерації України. За його переконанням, лише вона могла б забезпечити інтереси українців і встановити рівноправні, взаємовигідні стосунки з сусідами [69, с. 13]. Ця ідея поширилась серед селянських повстанських загонів Лівобережної України, зо-

крема Чернігівщини і Полтавщини. Якоюсь мірою погодимось із М. Боровиком, що прослідкувати її розвиток немає можливості, оскільки селянсько-повстанські загони, серед яких домінувала ця ідея, остаточно були розгромлені більшовиками на початку 1920 р. [69, с. 13]. Однак, опираючись на документи, можемо запевнити, що повстанський рух на Лівобережжі остаточно не був подавлений. Зокрема, матеріали Галузевого державного архіву Міністерства оборони України дають підстави говорити про діяльність селянських повстанських загонів як у 1920 р., так і в наступних 1921 – 1922 рр. [70, арк. 45]. Також приклади численних повстань травня 1920 р. у Гадяцькому, Зінківському, Кременчуцькому повітах Полтавщини знаходимо у дослідженнях І. Чайки, де він твердить: «У травні 1920 року в містечку Лютецька та навколишніх селах Гадяцького повіту спалахнули селянські виступи. У червні-липні в лютенському загоні вже налічувалося понад 500 повстанців, і кількість їхня постійно зростала. Лютенський загін згодом формально приєднався до Повстанської армії України (махновців)... Подібні загони (близько двохсот) з'явилися в різних куточках Полтавської губернії» [71].

Документи Державного архіву Дніпропетровської області надають відомості про збройний виступ 5 червня 1920 р. проти політики більшовиків та їх військової присутності загону повстанців у с. Знаменівка Катеринославської губернії (нині село Новомосковського району Дніпропетровської області) [72, арк. 3].

Однак історіографія махновського руху, маючи в своєму доробку ґрунтовні дослідження, разом з цим не уникла прогалин. Однією з них є реконструкція ідеології махновського руху, суспільного і військового устрою махновщини. Дослідник В. Чоп переконаний, що існує потреба у створенні комплексної роботи з цих проблем, які у своїй взаємодії дадуть змогу відтворити історичну картину внутрішнього життя та організації такого історичного явища, як махновщина. Відзначимо, що аналіз даної проблеми та об'єктивне її обґрунтування і висвітлення дозволило б скоригувати позицію вітчизняної історичної науки щодо місця і значення махновського руху в історії України. На це, власне кажучи, дослідник і спрямував свої зусилля в дисертаційному дослідженні «Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою» [73]. Праця є однією з перших в українській історичній науці з питань дослідження ідеології, суспільного і військового устрою, внутрішнього життя та організації махновського руху.

В. Чоп – один із тих вчених, хто останніми роками у своїх працях [74-77] розвинув розпочатий українськими вченими на початку 1990-х років відхід від стереотипів, що домінували в радянську добу в оцінці селянських виступів як куркульських, а національно-визвольної боротьби як бандитизму. В цьому напрямку слушні, як на наш погляд, хоч і дискусійні серед вітчизняних вчених, є висновки дослідника щодо ознак державності в махновському русі, які склалися через опанування повстанцями значної території, створення власної політичної системи, збройних сил та ідеології. Зокрема, вчений вказує на головні характеристики стану державності у махновському русі: республіканську форму правління, що сполучалася з певними авторитарними тенденціями; декларовану колективну власність на землю; використання системи ринкового товарообміну; товарне зернове землеробство; відсутність чітких кордонів і самоназви; мілітаризація життя; сповідування ідеології, спрямованої на здолання в майбутньому державного стану суспільства [14, с. 16].

В сучасній історіографії маємо твердження щодо процесу спонтанної українізації серед махновців, розпочатого 1919 р. Це було пов'язано з більш загальним процесом пробудження самосвідомості української нації. Про це йдеться в іншому дослідженні В. Чопа «Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. Новицького та Д. Яворницького» [78]. Автор звернув увагу, що Н. Махно при нагоді демонстрував своє зацікавлення проблемами української освіти та культури. Наприклад, одним із кроків до зближення із українською науковою елітою була запланована для повстанців лекція відомого українського історика Д. Яворницького. Так, маючи певний

інтерес до історії селянського руху, Н. Махно «починає при нагоді піклуватися про підтримку махновського руху з боку освіченої української громадськості». В. Чоп наводить навіть цікавий факт про видачу 27 листопада 1919 р. Д. Яворницькому охоронної записки від імені керівного органу махновського руху – Військово-Революційної ради РПАУ(м), щодо колекції матеріальних пам'яток в Катеринославі, створеної завдяки старанням вченого. Однак, як значилось у записці, Н. Махно залишав за собою можливість конфіскації музейних експонатів. В. Чоп наглядно це демонструє.

Дещо з іншого боку цієї теми торкнувся Ю. Митрофаненко у дослідженні «Д.І. Яворницький та отамани Ю. Божко і Н. Махно» [42]. Дослідник дійшов висновку, що Н. Махно і Д. Яворницький не лише порозумілися, а й вдалися до спільних заходів щодо збереження музейних раритетів [42, с. 115]. Проте, на основі спостережень за махновцями та аналізу їх поведінки Д. Яворницьким, Ю. Митрофаненко застерігає, що Дмитро Іванович негативно поставився до практики використання отаманами звичаїв та символіки запорозького козацтва для задоволення власних амбіцій чи здобуття авторитету серед своїх бійців та українського населення.

В історіографії махновського руху звертає на себе увагу останній рейд Н. Махна, в результаті якого він, завершуючи похід Україною, змушений був з невеликим бойовим загonom переправитись через Дністер на територію Румунії. В ряді досліджень окрім констатації даного факту звертають на себе увагу й твердження сучасних вітчизняних істориків щодо вимушеності відходу Н. Махна під тиском обставин [60], [61]. В окремих працях йдеться про обґрунтування намірів отамана щодо останнього походу. В цьому аспекті з-поміж інших виділяються книги О. Білаша [79] і В. Волковинського [24]. Незважаючи на попередні спроби Н. Махна поширити повстанський рух у Воронежській, Курській губерніях, Донській області, на Кубані та Нижньому Поволжі, навіть у Сибіру, куди отаман відрядив загін під командою Глазунова [47, с. 137, 139], дослідники дотримуються думки, що Н. Махно, спрямувавши рух свого загону на захід, мав на меті підняти повстання в Галичині. Однак крах планів, виснажлива боротьба з більшовицькою владою і воєнні невдачі спонукали залишити терени України. Найбільш ґрунтовно, як на наш погляд, останній рейд Н. Махна проаналізував Д. Архирейський [62], [63]. Використавши матеріали бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УСРР, складеного на підставі отриманих результатів проведеного червоноармійськими частинами розслідування та праць дослідників махновського руху, автор детально проаналізував події з 25 по 28 серпня 1921 р. і дійшов висновку, що відступ Махна за кордон не був панічною втечею. Навпаки, повстанці, незважаючи на втрати і втому, зберегли сувору дисципліну і до кінця залишались повноцінним військовим підрозділом [63, с. 39], а переправа через Дністер, яка обросла в історичній літературі легендами, була невеликою військовою операцією, у якій вирішальну роль зіграли не сила зброї, а досвідченість, хитрість, рішучість махновців, відмінне знання свого ворога [62, с. 111].

Обґрунтованим не лише документально, а й самим життям повстанців є твердження Д. Архирейського: «За Дністром же починався новий етап у житті кожного бійця невеличкого осколка грізної колись махновської армії українських повстанців» [63, с. 40]. Про долю Н. Махна безпосередньо в еміграції йдеться у працях В.Г. Бережинського [40], М. Гетьманчука [45]. Зокрема, у праці «Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу в 1921 – 1925 роках» М. Гетьманчука висвітлено причини та умови переходу Н. Махна в еміграцію у 1921 р., проаналізовано особливості його життя та діяльності під час перебування в Румунії та Польщі 1921 – 1925 рр. Слід відзначити, що праця вирізняється з-поміж інших тим, що поруч із висвітленням постаті Н. Махна досліджено його роль в радянсько-румунських та радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду. Автор зробив висновок, що найхарактернішою особливістю Української революції без перебільшення можна вважати повстанський рух, який підтверджував

селянський характер тогочасної української нації, значення для неї аграрного питання. Найяскравішою харизматичною постаттю цього руху, на думку автора, безумовно, був Н. Махно. Разом з тим М. Гетьманчук твердить, що отаманові бракувало національної свідомості [45, с. 108]. Характеризуючи погляди Н. Махна, інший дослідник В. Бережинський додає, що в отамана відсутній був український патріотизм: «...несомненно, что ни украинского, ни тем более общероссийского патриотизма он [Махно. – В.Щ.] не ведал...» [40, с. 12]. Це твердження нам здається дискусійним. Брошура В. Бережинського «Последние годы жизни атамана Н.И. Махно» хоч і захоплює читача спогадами, зокрема дружини отамана – Галини Кузьменко, однак, в контексті викладу тексту, автор наводить роздуми російського історика С. Симанова з праці «Махно, как он есть. Документально-историческая повесть», в тому числі й щодо патріотизму Махна [80, с. 29], і залишає їх без коментарів, обмежившись лише цитуванням. На противагу позиції М. Гетьманчука і В. Бережинського наведемо твердження В. Чопа, який довів, що, з процесом пробудження самосвідомості української нації, восени 1919 р. почалася спонтанна українізація махновського руху [42, с. 116]. Дослідник переконливо запевнив, що махновську ідеологію не можна вважати антиукраїнською [81, с. 206], більше того, він твердить про притаманність махновцям національних рис і порівнює їх з психологічним типом запорожців [82]. Щодо махновської ідеології автор говорить, що вона підійшла до вироблення власного варіанта української ідеї [14, с. 11].

Про національний характер махновського руху переконує й дослідник О. Тимков. Він звернув увагу на тісну органічність селянського махновського руху саме з українством. Махновський рух, на думку О. Тимкова, мав національний характер, бо його підтримувало селянство, котре «задохалося» від продрозверстки [59, с. 31].

Спроби висвітлити біографію Н. Махна, його діяльність, історію махновського руху, боротьбу окремих махновських повстанських загонів здійснено в ряді науково-публіцистичних [48], [83], [84], художньо-документальних [85-87], історико-краєзнавчих видань та публікацій [88], [89, с. 167], в наукових дослідженнях регіонального махновського руху [41], [44], [55], [90], [91].

Історії анархістського руху в Україні 1917 – 1921 рр. та особі Н. Махна приділив значну увагу український історик, письменник і краєзнавець В. Савченко [92]. Стаття В. Савченка «Измена батька Махно и “железная метла” Л. Троцкого» була однією з тих, які дали поштовх для реабілітації Н. Махна в історичній науці і у суспільній свідомості [93]. Два видання його книги «Махно» 2005 і 2007 років, видані з друку харківським видавництвом «Фоліо», у конкурсі журналу «Кореспондент» увійшли у десятку кращих книг публіцистики.

Важливо, що автор в іншому виданні «Нестор Махно» із серії «Знамениті українці» [84] виклав життєвий шлях отамана не лише в Україні, а й детально в еміграції. Вчений зупинився на історичних подіях, пов'язаних з перебуванням Н. Махна в Польщі, на його арешті у м. Данцігу (нині м. Гданськ, Польща), де, за переконанням В. Савченка, Махно був арештований безпідставно. Автор акцентує увагу на спробах самогубства Н. Махна. Однак в чіткому хронологічному викладі матеріалу дослідник упустив обставини втечі з тюремної лікарні Данціга і його шлях до Парижа [84, с. 120]. Про недолік фактичного матеріалу з даних подій йдеться й у вищезазначеній праці В. Бережинського. Однак він, використовуючи відомості російського дослідника С. Симанова, уточнює, що Галина Андріївна Кузьменко пізніше згадувала: «Побег был классическим... простыня, разорванная на веревки, перепиленная решетка и что-то еще в этом роде...» [40, с. 9].

У виданні «Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: человек с контрразведки» [94] автори Т. Беспечний і Т. Букреева спробували показати не лише долю та життєвий шлях Н. Махна, але й за допомогою фактів довести жорстокість поведінки, що була притаманна як махновцям, так і червоноармійцям [94, с. 110-112]. Однак автори,

використовуючи у праці радянську термінологію, інколи самі в тексті махновські загони помилково називають бандами [94, с. 190]. Важливо, що у книзі зроблені посилання. Проте окремі з них не дають точної уяви про документ [94, с. 127]. У посиланнях на «Український історичний журнал» № 6 за 1990 р. [94, с. 119, с. 126] не зазначений матеріал, з якого подається цитата. Те ж саме спостерігаємо в посиланнях на журнал «Вопросы истории» № 9 за 1966 р. [94, с. 108].

За допомогою споминів і листів дружини Н. Махна Галини Кузьменко, його дочки Олени Міхненко та деяких авторських розвідок В. Яланського і Л. Верьовки сформована книга «Нестор і Галина. Розповідають фотокартки» [83]. Дослідження ілюстроване документальними фотоматеріалами, з яких значна частина опублікована вперше. Матеріали спецархівів, що містяться у книзі, гармонійно подані на тлі історичних подій. Видання є одним із перших, де Гуляйполе представлено не бандитським містечком, як стверджувалося у радянський час, а, як зазначають автори, «маленьким Віднем», «маленьким Петроградом», «містечком, якому не бракувало ні культури, ні революційності» [83, с. 2].

Серед краєзнавчих досліджень привертають до себе увагу матеріали Л. Яруцького, зокрема розділ «Нестор Махно и евреи» книги «Евреи Приазовья» [95] та «Махно и махновцы» [96]. У першій з допомогою друзів автор провів розслідування на підтвердження місця і стану поховання колишнього отамана. В історіографії це є одне з останніх підтверджень, що урна з прахом Махна – в колумбарії кладовища Пер-Лашез в Парижі (офіційно – Східне кладовище. – В.Щ.), покоїться в чарунці під номером 6686 біля Стіни комунарів. Поруч встановлено барельєф [95]. У праці «Махно и махновцы» Л. Яруцький спробував охарактеризувати махновський рух та прослідкувати долю окремих людей. Автор додав у дослідження вкраплення краєзнавчих відомостей з історії Маріупольщини. Це значною мірою відволікає від основної лінії дослідження. Однак автор зробив це цілеспрямовано, залишивши за собою «право вибору тих епізодів життя батьки Махно, которые... нужны для книги рассказов краеведа» [96, с. 13].

Можемо дискутувати з автором про значення і роль історико-краєзнавчих досліджень в історичній науці з висоти у півтора десятка років з часу виходу у світ праці Л. Яруцького. Сьогодні краєзнавчі дослідження вийшли далеко за межі «розповідей». За останні роки їх рівень і значення в науці зросли. З цього приводу академік П. Тронько відзначав: «...Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня в усіх наукових форумах гуманітарного і навіть природничого профілю» [97, с. 30]. В Україні широко відбувається поєднання зусиль місцевих краєзнавців з професійними науковими методами дослідження. Цей процес обумовлений тим, що узагальнюючі праці, які переважають у сучасній українській науці, потребують деталізацій, що веде до поглибленого вивчення тієї чи іншої теми. А тому разом з іншим поглиблюється й історіографія махновського руху. Таку думку поділяють й ряд вітчизняних дослідників: В. Чоп [14, с. 5], Ю. Котляр [98, с. 183], Т. Мармазова [58, с. 14] та ін. Проте важливою вимогою до таких праць має бути неупередженість і виваженість у підходах, адже у випадку, коли історики, як зазначив В. Солдатенко в статті «Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні», «прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби...» в тому чи іншому регіоні, тоді «дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України», а «регіоналістичний підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті...» [99, с. 97].

Слід відзначити, що на сьогоднішній день багато з аспектів історії махновського руху належним чином ще не досліджені. Зокрема, тільки почали з'являтися праці з історії розвитку махновщини в різних регіонах України [41], [59], [90] і навіть за її межами [47], не повністю розкрита причетність лідерів махновського руху до того чи іншого краю [44].

Не до кінця з'ясованими залишаються історичні передумови махновщини, маловисвітленими – окремі бойові операції, проведені махновцями. Незважаючи на те, що до досліджень останніми роками стала залучатися махновська періодика [100], все ж такий вагомий комплекс матеріалів використаний ще далеко недостатньо. Дискусійними залишаються питання періодизації махновського руху. Можемо говорити, що не до кінця вивченими є ще окремі аспекти життєвого шляху Н. Махна тощо.

Здійснюючи науковий огляд та аналіз праць вітчизняних дослідників махновського повстанського руху, підкреслимо, що вчені одноставно віддають належне махновцям за їх героїчну боротьбу з військами Центральної Ради, австро-німецькими, гетьманськими, петлюрівськими, денікінськими, врангелівськими частинами, Червоною армією [17], [24], [43], [61], [91], [101]. Немає сумнівів у тому, що махновщина сприяла розгортанню селянського повстанського руху. Однак, погодимось з О. Бабічевою, якби Махно володів більш широкими знаннями з історії суспільно-політичних питань, революційне повстанство мало б більше перемог, що відіграло б більш значиму, а можливо, і вирішальну роль у подальшій долі Української революції [101, с. 54].

Як видно, сучасна вітчизняна історіографія махновського повстанського руху якісно зростає і поглиблюється за рахунок узагальнюючих та – здебільше останніми роками – регіональних і краєзнавчих досліджень. Особливою її рисою є висвітлення малодосліджених, замовчуваних у радянський час проблем. Серед авторів значних успіхів у цьому процесі досягли В. Верстюк, В. Волковинський, а пізніше вагомий вклад у дослідження проблеми внесли О. Тимошук, В. Чоп, О. Тимков, Ю. Федоровський, М. Боровик, Т. Мармазова, Д. Архірейський, Ю. Митрофаненко та ін.

Незважаючи на перебільшений вплив анархізму на махновський рух, все ж, за переконаннями В. Верстюка, обставиною, яка підняла цей рух на особливу висоту, було те, що ядро повстанства володіло окремими елементами політичної культури [17, с. 352]. Махновський повстанський рух – явище в історії України, яке стало надбанням всесвітньої історії. Проте аналіз стану наукової розробки махновського руху дозволяє говорити про нього як про ще недостатньо вивчену проблему в українській історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В.Ф. Махновщина: штрихи к истории движения // Нестор Иванович Махно : воспоминания, материалы и документы / В.Ф. Верстюк. – К. : РИФ «Дзвін», 1991. – 192 с.
2. Верстюк В.Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918 – 1921) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : 07.00.02 / В.Ф. Верстюк ; Інститут історії України АН України. – К., 1992. – 48 с.
3. Солдатенко В.Ф. Історіографічні нотатки // Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 979 с.
4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / Солдатенко В.Ф. – К. : Книга Пам'яті України, Просвіта, 1997. – 416 с.
5. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) / Солдатенко В.Ф. – К. : Книга Пам'яті України, Просвіта, 1999. – 508 с.
6. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / Ганжа О.І. – К., 2000. – 208 с.
7. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918 – 1921 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Мармазова Т.І. – Донецьк, 2003. – 218 с.
8. Новікова Л. Вітчизняна історіографія боротьби уряду Української Держави з повстанським рухом (травень – грудень 1918 р.) / Л. Новікова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. 82/84. – К., 2006. – С. 74-78. – (Серія «Історія»).
9. Гончар М. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження. Селянський повстанський рух на півдні України (1918 – 1921 роки) / Гончар М. – К. ; Херсон : Просвіта, 2007. – 67 с.
10. Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 г.) // Махно Нестор. Сповідь анархіста / Нестор Махно. – К. : Книга Роду, 2008. – 624 с. / Репринт за виданням : Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 г.). – Париж, 1929.

11. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / [вступна стаття і упорядкування В.Ф. Верстюка]. – К. : РИФ «Дзвін», 1991. – 192 с.
12. Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии : сборник документов и материалов / [Д.Ю. Борисов (сост.)] ; Государственный архив Днепропетровской области. – Днепропетровск : АО «DAES», 1993. – 79 с.
13. Из приказа командующего партизанско-повстанческой армии Батяки Махно об обязанностях повстанцев и задачах партизанско-повстанческого движения // Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии : сборник документов и материалов / [Д.Ю. Борисов (сост.)] ; Государственный архив Днепропетровской области. – Днепропетровск : АО «DAES», 1993. – 79 с.
14. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / В.М. Чоп. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
15. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918 – 1919 рр. : [монографія] / Лисенко А.А. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 262 с.
16. Солдатенков В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження Української революції / В.Ф. Солдатенков // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 68-85.
17. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / Верстюк В.Ф. – К. : Наук. думка, 1992. – 368 с.
18. Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно: 3 історії першого союзу махновців з Радянською владою / В.Ф. Верстюк. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1990. – 36 с.
19. Верстюк В.Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С. 136-145.
20. Верстюк В.Ф. Воєнний комунізм на Україні // Маршрутами історії / В.Ф. Верстюк ; [упоряд. Ю.І. Шапова]. – К. : Політ. видав. України. – К., 1990. – 655 с.
21. Верстюк В.Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки / В.Ф. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 280 с.
22. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917 – 1921 гг.: некоторые проблемы истории : [сб. научн. трудов] / В.Ф. Верстюк. – К., 1991.
23. Волковинський В.М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста / В.М. Волковинський // УІЖ. – 1989. – № 7. – С. 112-123; № 9. – С. 122-135; № 10. – С. 130-135; № 11. – С. 91-98; 1990. – № 2. – С. 108-109; № 4. – С. 108-119; № 5. – С. 116-125; № 6. – С. 119-130; № 7. – С. 121-133; № 8. – С. 104-112; № 9. – С. 85-92; № 12. – С. 132-141.
24. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність / Волковинський В.М. – К. : Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 252 с.
25. Волковинский В.М. Махно и его крах / Волковинский В.М. – М. : Издательство ВЗПИ, 1991. – 247 с.
26. Волковинський В.М. Батько Махно / Волковинський В.М. – К. : Тов-во «Знання» України, 1992. – 47 с.
27. Волковинський В.М. М.В. Фрунзе на Україні / Волковинський В.М. – К. : Політвидав України, 1994. – 189 с.
28. Волковинський В.М. Христиан Раковський: Політичний портрет / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К. : Політвидав України, 1990. – 266 с.
29. Волковинський В.М. Під стягом анархізму / В.М. Волковинський // Україна. – 1988. – № 46. – С. 20-22.
30. Волковинський В.М. «Третя сила». Життя і крах Нестора Махна / В.М. Волковинський // Наука і суспільство. – 1989. – № 2. – С. 61-69.
31. Волковинський В.М. Батько Махно / В.М. Волковинський // Культура і життя. – 1989. – 10 вересня.
32. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і дійсність // Маршрутами історії / В.М. Волковинський. – К., 1990. – С. 574-597.
33. Волковинський В.М. Нестор Махно / В.М. Волковинський // Друг читача. – 1990. – 4 січня.
34. Волковинський В.М. Нестор Махно. Міфи і реальність / В.М. Волковинський // Сільські обрії. – 1990. – № 9. – С. 30-34.
35. Волковинський В.М. Нестор Иванович Махно / В.М. Волковинський // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 38-58.
36. Волковинський В.М. Нестор Махно: проти усіх влад і режимів // Сторінки історії України ХХ ст. : [посібник для вивчення] / В.М. Волковинський. – К., 1992. – С. 236-255.
37. Волковинський В.М. Махно Нестор Иванович // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / В.М. Волковинський. – К., 1993. – С. 73-74.
38. Волковинський В.М. Неукладена угода або невідомі факти останніх років життя «батька» Махна / В.М. Волковинський // Рада. – 1993. – 18 лютого.

39. Волковинський В.М. Нестор Махно // Історія України в особах: XIX – XX ст. / В.М. Волковинський. – К., 1995. – С. 296-303.
40. Бережинский В.Г. Последние годы жизни атамана Н.И.Махно // В.Г. Бережинский; Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины. – К. : НИЦ ГП ВСУ, 2000. – 39 с.
41. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Федоровський Ю.Р. – Донецьк, 2000. – 180 с.
42. Митрофаненко Ю.С. Д.І. Яворницький та отамани Ю. Божко і Н. Махно / Ю.С. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / відп. ред. С.І. Світленко. – Вип. 5. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2007. – С. 113-118.
43. Шубин А.В. Махно и большевики: обстоятельства раскола / А.В. Шубин // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 180-189.
44. Богуненко В.О. Нестор Махно та Донбас: посібник для вчителів історії України / В.О. Богуненко, Є.А. Пилипенко; Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Б.м., 2008. – 52 с.
45. Гетьманчук М.П. Шлях Нестора Махна в еміграції: через Румунію і Польщу в 1921 – 1925 роках / М.П. Гетьманчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 612. – С. 107-113.
46. Гончар О.М. Постаць Нестора Івановича Махна в історіографії / О.М. Гончар // V Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених [«Українська державність: історія і сучасність»], (28 листопада 2008 р.). – Маріуполь, 2008. – 32 с.
47. Штирбул А.О. Н.І. Махно, махновщина і Сибір / А.О. Штирбул // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 133-140.
48. Савченко В.А. Махно / В.А. Савченко. – Харків : Фоліо, 2005. – 416 с. – (Сер. «Історичне досьє»).
49. Волковинський В.М. Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / В.М. Волковинський. – К., 1996. – 80 с.
50. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України, ф. 5, оп. 1, спр. 258.
51. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко. – Ч. III. – Київ-Відень, 1920. – 542 с.
52. Бюлетни секретно-інформаційного відділу при Совете Народних Комиссаров УРСР // Галузевий державний архів (ГДА) МО України, ф.р. 3773, оп. 19823, спр. 16.
53. Сургай Г.І. Завершення громадянської війни. Втрата Україною незалежності // Історія України : курс лекцій : в 2 т. Т. 2 / Г.І. Сургай. – К., 1992. – 385 с.
54. Король В.Ю. Історія України : навчальний посібник / Король В.Ю. – К. : Феміна, 1995. – 264 с.
55. Ишин А. Политико-экономическое положение Крымского полуострова в конце 1920 – первой половине 1921 г. / А. Ишин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 8. – С. 45-49.
56. Історія України : [навчальний посібник] / [редкол.: В.Д. Лановик та ін.]. – К., 1991.
57. Мармазова Т. Періодизація та історичне значення махновського руху // Схід. – 2003. – № 4. – С. 89-92.
58. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918 – 1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / Т.І. Мармазова. – Донецьк, 2003. – 19 с.
59. Тимков О.А. Махновський рух на Херсонщині: Спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / Тимков О.А. – Нововоронцовка, 1995. – 55 с.
60. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / Кульчицький С. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
61. Тимошук А.В. Анархо-комуністическіє формирова́ння Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / Тимошук А.В. – Симферополь : Таврия, 1996. – 190 с.
62. Архієрейський Д. Останній рейд Махна / Д. Архієрейський // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVII. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 103-112.
63. Архієрейський Д. Марш на захід (останній рейд Нестора Махна) / Д. Архієрейський // Грані. – 2004. – № 2. – С. 29-34; № 3. – С. 36-41.
64. Тимошук А.В. Анархо-комуністическіє формирова́ння Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.02 / Тимошук А.В. – Симферополь, 1995. – 249 с.
65. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. (Історіографічні проблеми) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Н.І. Земзюліна. – Київ, 1998. – 208 с.
66. Мороко В.М. Анархо-комуністическіє формирова́ння Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / В.М. Мороко, А.В. Тимошук. – Симферополь : Таврия. – 190 с. [Рецензия] // Електронний часопис «Південна Україна». – 1998. – № 1. – С. 259-260 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : web.znu.edu.ua/ru/about.php?lang=ukr

67. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні (1917 – 1921 рр.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Боровик М.А. – К., 2002. – 228 с.
68. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні (1917 – 1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / М.А. Боровик. – К., 2002. – 19 с.
69. Боровик М.А. Анархістський рух в Україні у 1917 – 1921 рр. / М.А. Боровик // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 3-18.
70. Галузевий державний архів Міністерства Оборони (ГДА МО) України, ф.р. 3773, оп. 19823, спр. 13.
71. Чайка І. Червоноармійців ненавидять як собак... / І. Чайка // День. – 2008. – № 130. – 25 липня.
72. Рапорт начальника тыла Павлоградского участка начальнику тыла Екатеринославской губернии о проведенной карательной операции в с. Знаменка // Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф.п. 6, оп. 1, спр. 38.
73. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Чоп В.М. – Запоріжжя, 2002. – 289 с.
74. Чоп В.М. Організаційна структура збройних сил махновського руху / В.М. Чоп // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. – Т. 7. – К., 2001. – С. 502-511.
75. Чоп В.М. Джерела до історії єврейського питання в політичній практиці махновського руху (1917 – 1921 рр.) // Шості запорізькі єврейські читання / В.М. Чоп. – Запоріжжя : Диво, 2002. – С. 97-103.
76. Чоп В.М. Політична практика махновського руху / В.М. Чоп // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С. 102-114.
77. Чоп В.М. Запорозьке козацтво та махновське повстанство: пошуки традицій та історичних паралелей / В.М. Чоп // Козацька спадщина : альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь ; Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – С. 136-140.
78. Чоп В.М. Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. Новицького та Д. Яворницького / Чоп В.М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.makhno.ru/lit/chop/16.php
79. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К. : РВЦ «Проза», 1993. – 592 с.
80. Симанов С.Н. Махно, как он есть. Документально-историческая повесть. Ч. 1 / С.Н. Симанов. – М., 1991.
81. Чоп В.М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.) / В.М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 206-221.
82. Чоп В.М. Проблеми традицій запорозького козацтва в історії махновського руху / В.М. Чоп // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії : міжнародна наукова конференція : тези доповідей. – Одеса, 2005. – С. 69-70.
83. Яланський В. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / В. Яланський, Л. Верьовка. – К. ; Гуляйполе, 1999. – 544 с.
84. Савченко В.А. Нестор Махно / Савченко В.А. – Харків : Фоліо, 2009. – 123 с. – (Сер. «Знамениті українці»).
85. Самбук Р. Махно : [роман] / Самбук Р. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 412 с. – (Український історичний роман).
86. Савельев В. Анархист (Батько Махно) : [кіноповість] / В. Савельев ; Украинский фонд культуры. – К. : ТПО «Фест-Земля», 1998. – 228 с.
87. Гусейнов Г.Д. Піщаний Брід і його околиці: Юрко Тютюнник. Нестор Махно і Галина Кузьменко. Микола Григор'єв : [документальні повісті] / Гусейнов Г.Д. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2007. – 492 с.
88. Серьогін С. Третій шлях: Історико-документальне видання, присвячене 110-й річниці з дня народження Н.І. Махно / Серьогін С. – Гуляйполе : Гуляйпільська друкарня, 1998. – 215 с.
89. Край козацький : довідник з історії Лисянщини / [Щербатюк В., Беззубець О., Безрідна К. та ін.] ; НАН України. – К. : Наукова думка, 2004. – 408 с.
90. Ковальова Н.А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. / Н.А. Ковальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 112-117.
91. Чоп В.М. Азовська операція Револьюційної Повстанської Армії України (махновців) / В.М. Чоп, І.І. Лиман // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник. – 2008. – № 5. – С. 169-173.
92. Савченко В.А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917 – 1921 гг.: дис. ... кандидата ист. наук / Савченко В.А. – Одесса, 1990. – 205 с.
93. Савченко В.А. Измена батьки Махно и «железная метла» Л.Д. Троцкого: Причины и следствия махновского мятежа, 1919 г. / В.А. Савченко // История СССР. – М., 1990. – № 2. – С. 75-90.
94. Беспечный Т. Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: человек с контрразведки / Т. Беспечный, Т. Букреева. – Донецк : Донеччина, 1996. – 288 с.
95. Яруцкий Л.Д. Нестор Махно и евреи // Евреи Приазов'я / Л.Д. Яруцкий. – Мариуполь, 1996. – С. 84-101.

96. Яруцкий Л.Д. Махно и махновцы / Яруцкий Л.Д. – Мариуполь, 1995. – 366 с.
97. Доповідь голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька / Петро Тронько // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29 – 30 жовтня 2003 р.) : матеріали та документи. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 160 с.
98. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. / Ю. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. – № 13. – С. 183-201.
99. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 93-103.
100. Чоп В.М. Газети махновського руху / В.М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Випуск XVII. – С. 239-258.
101. Бабічева О.С. Значення анархо-махновського руху в період української революції 1917 – 1918 рр. / О.С. Бабічева // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. – С. 48-54.

В.М. Щербатюк

Повстанческое движение во главе с Нестором Махном в современной отечественной историографии

В статье на основе работ современных отечественных исследователей с использованием архивных документов раскрыто состояние исследования повстанческого движения во главе с Нестором Махном, проанализировано освещение личности атамана, раскрыта степень исследования некоторых военных операций махновцев. Доказано, что исследование повстанческого движения качественно растет, однако еще остается недостаточно изученной проблемой в украинской историографии.

V.M. Shcherbatyuk

Insurgent Movement Headed by Nestor Makhno in the Modern Ukrainian Historiography

The state of study of the insurgent movement headed by Nestor Makhno is revealed; the interpretation of ataman's personality is analysed; the degree of coverage of certain military operations performed by Makhno's insurgents is shown on the basis of works of modern Ukrainian researchers with the use of archive documents. It is proved that the study of the insurgent movement qualitatively develops but it is yet not enough covered in the Ukrainian historiography.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2010.